

УДК 069(1-4)+904]+738.6+94(477-22)

Вакуленко Ліана Василівна

доктор історичних наук
провідний науковий співробітник
сектору "Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
vakulenko08@gmail.com

Діденко Сергій

завідувач сектору
"Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Захар'єв Володимир

науковий співробітник,
відділу охорони пам'яток історії
і культури у Хмельницькій області
(Хмельницький, Україна)

Vakulenko Liana

Doctor of historical sciences,
Leading researcher,
Sector 'Archaeology of the early Iron Age',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Didenko Serhii

Head of the sector
'Archaeology of the early Iron Age',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Zakhariev Volodymyr

Research fellow,
Department for the Protection
of Monuments of History and Culture
in Khmelnytskyi region
(Khmelnytskyi, Ukraine)

ПОХОВАННЯ ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ С. ІЛЯТКА (НОВЕ ВІДКРИТТЯ)

THE GRAVE OF PRZEWORSK CULTURE NEAR THE VILLAGE ILYATKA (A NEW DISCOVERY)

Анотація

Поховання пшеворської культури було виявлене під час випадкових обставин поблизу с. Ілятка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. Знайдені речі зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного державного заповідника. Спалені кістки містилися у залізному умбоні щита. Доскладу поховального інвентарю, крім умбона, який слугував урною, входили: наконечник списа, залізний меч, залізний побутовий

ніж, три залізних цвяхи, бронзовий наконечник портупейного ремня, грудка свинцю; фрагменти рогового гребеня, верхньої частини керамічної миски та бронзове окуття пояса. Всі речі, окрім шматка свинцю, мали сліди перебування в вогні. Виявлене поховання є типовим для пшеворських старожитностей. Поховальний обряд і знайдені у похованні речі мають численні аналогії на пам'ятках пшеворської культури на території Польщі та Західної України. Характерні форми знайдених речей дають можливість визначити час поховання фазою С1 пізньоримського часу (150–270 рр. н. е.).

Ключові слова: пшеворська культура, поховання, кремація, меч, спис, щит, умбон щита.

Summary

A grave of the Przeworsk culture was discovered accidentally near the village Ilyatka of Starokostiantyniv district, Khmelnytsky region. The found items are stored in the fund of the Kamyanets-Podilsky Historical State Reserve. The burned bones were placed in the iron shield boss. Besides the shield boss which was used as an urn, the burial set consisted of a spearhead, an iron sword, an iron household knife, three iron nails, a bronze tip of the sword belt, a fragment of the horn chest, a fragment of the upper part of the ceramic bowl, fragments of the bronze forging, and a piece of lead. All these things, except the piece of lead, have traces of being on fire. The grave that was found in the village Ilyatka is typical for Przeworsk culture. The burial tradition and things that were found in the grave have numerous analogies among Przeworsk sites on the territories of Poland and Western Ukraine. Distinctive shapes of the found items allow determining the time of the grave discovered near the village Ilyatka as a phase C1 of the Late Roman time (150–270 AD).

Key word: Przeworsk culture, grave, cremation, sword, spear, shield, shield boss.

Навесні 2017 р. поблизу с. Ілятка Старосинявського р-ну Хмельницької обл., на відстані 0,3–0,4 км на південний схід від села, на місці в долині р. Іква, випадково було виявлено давнє поховання (рис. 1), речі з якого надійшли до Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області. За інформацією відкривачів, ними був виявлений умбон щита, в якому містилися очищені від залишків багаття перепалені кістки, окуття наконечника ремня, фрагмент ножика, окуття якогось предмета, обламаний цвях та фрагмент посудини. На них лежали наконечник списа та зігнутий у кілька обертів меч. Усі речі були спеціально пошкоджені (рис. 2)¹.

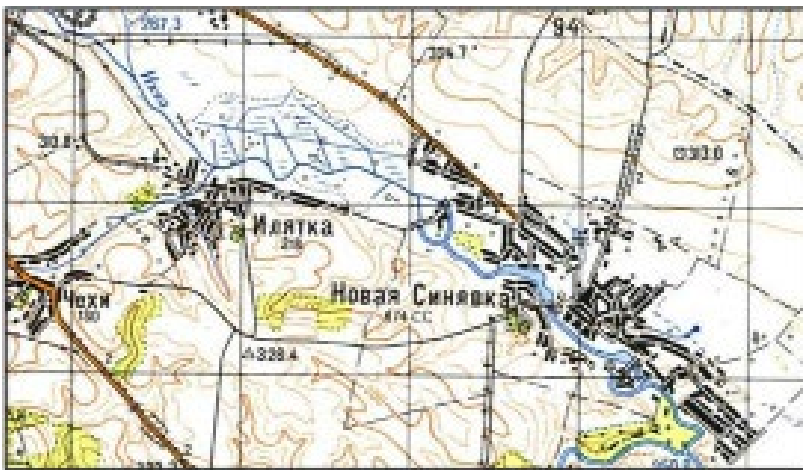

Рис. 1

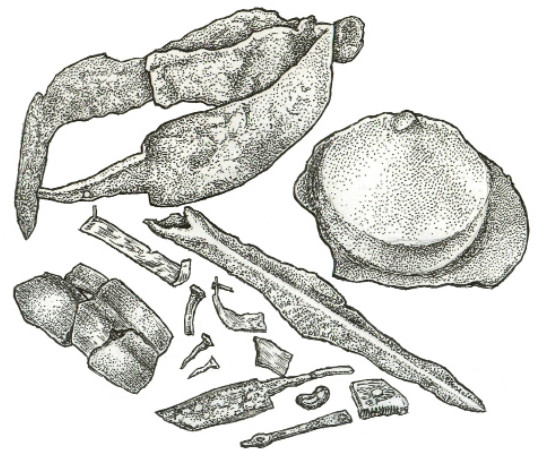

Рис. 2

Співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області В. А. Захар'єв та С. С. Семенчук, які обстежили місце знахідки, з'ясували, що поховання було здійснено на межі чорнозему та суглинку на глибині 0,75–0,80 м від сучасної денної поверхні. Тоді ж, у засипці, додатково виявлені два цвяхи, фрагмент рогового гребеня і грудка свинцю². Всі речі, крім свинцю, мали сліди перебування у вогні. Отже, було виявлено урнове поховання, в якому урною слугував умбон щита, здійснене за обрядом кремації на

¹ Малюнки виконані Ю. Адамчуком.

² Захар'єв В. Знахідка з-під с. Ілятки у межиріччі південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2017 – С. 80–82.

стороні. Знайдені предмети та характер поховального обряду не лишають сумніву щодо належності пам'ятки до пшеворської культури, для якої було характерне спалення загиблого воїна у військовому обладунку, а також псування зброї та гострих предметів, вміщених до поховання. Дослідники пов'язують цей звичай із ритуальним "умертвінням" речей – своєрідним захистом живих від мертвих, бажанням обеззброїти похованого³.

Виявлені знахідки (рис. 2) були передані до Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника для реставрації та зберігання. Кальциновані кістки, що містилися в умбоні, передані для антропологічних визначень у відділ біоархеології Інституту археології НАНУ.

Знайдений у похованні двосічний меч (рис. 3) довжиною 735–750 мм був зігнутий і поламаний, частина лева втрачена. Його широкий клинок (44–60 мм) лінзоподібний у перерізі поступово звужується до гострого кінця. Зважаючи на ймовірну довжину та ширину лева, можна припустити, що знайдений у похованні меч є наслідуванням римських мечів типу "спата" або оригінальним римським мечем (імпортом), які нерідко трапляються у пшеворських похованнях⁴. Такі мечі з'являються на озброєнні римського війська і швидко поширюються у варварському середовищі другої половини II ст. – перших десятиліть III ст. н. е.⁵

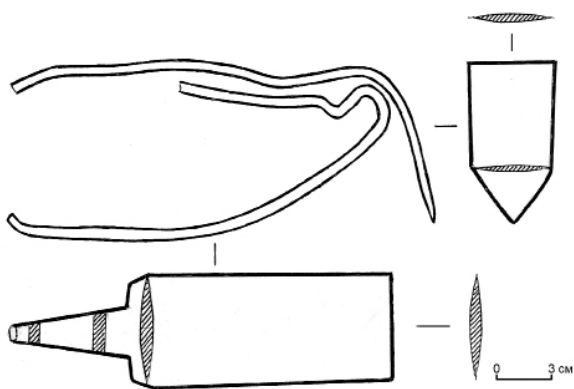

Рис. 3

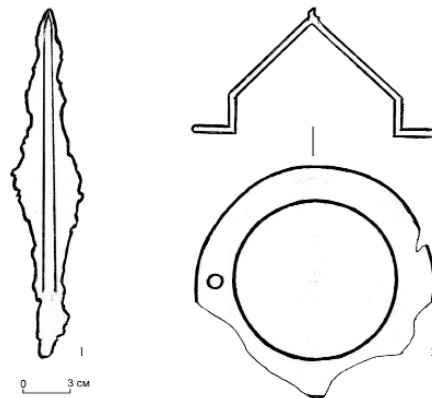

Рис. 4

Залізний умбон щита (рис. 4, 2) мав конічну форму при висоті 78–80 мм, найбільший діаметр купола 150 мм та циліндричну шийку висотою 20 мм. Надломлений шип умбона товщиною 11 мм зберігся на висоту 8–9 мм. На куполі помітні дві вм'ятини. Ширина полів 25 мм, за товщини металеві пластина 3 мм. Збереглася одна залізна заклепка (цвях) діаметром 7–9 мм, яким умбон прикріплювався до дерев'яного щита. Умбон, знайдений у похованні в с. Ілятці, за формою має аналогії не лише на пам'ятках пшеворської культури⁶, а й серед інвентарю військових поховань германців і балтів. Відповідно до класифікації умбонів, створеної із залученням матеріалів болотних скарбів Іллерупа (Данія)⁷, умбони такої форми використовували не пізніше фази С1а (150–220 рр. н. е.)⁸.

Листоподібний пошкоджений наконечник списа (рис. 4, 1), що походить із поховання, має ромбічний переріз, поздовжню нервюру та округлу втулку. Довжина наконечника 225 мм, найбільша ширина – 42 мм. Довжина надламаної втулки 55 мм, ширина у місці злому – 25 мм, у місці з'єднання з наконечником – 18 мм. Стан предмету не дає можливості точно визначити його тип. Наконечники списів є частими знахідками на

3 Liana T. Niektora zwyczaje pogrebowe ludności kultury przeworskiej // WA. – XXXIII. – Z. 3–4. – S. 383–385; Мончинська М. Страх перед умершими у германцев в IV–VII вв. н. е. (на основани так называемых погребений специфического обряда) // Stratum+Петербургский археологический вестник. – СПб.; Кишинев, 1997. – С. 207–213.

4 Dąbrowska T., K. Godłowski. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie // Prace Arheologiczne. – 1970. – Z. 12. – S. 86–87.

5 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich // Superiores Barbari. – Krakow, 2000. – S. 56.

6 Godłowski K. Kultura przeworska // PZP. – 1981. – T. V. – S. 87.

7 Illkjær J. Illerup Ådal // Die Lanzen Und Speere. – Århus, 1990. – 404 p.

8 Радюш О. А., Скворцов К. Н. Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангийской культуры // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. – Калининград, 2008. – С. 145, рис. 2, Г.

пшеворських пам'яток фази С1 на території Польщі та Західної України⁹.

Залізний ніж (рис. 5, 1) із відламанною верхньою частиною клинка трикутного перерізу має довжину збереженої частини 112 мм, при ширині 17–20 мм. Лезо клинка відділене від руків'я під прямим кутом. Довжина руків'я – 535 мм, ширина – 4–8 мм. Аналогії подібним ножам відомі в похованнях пшеворської культури. Вони могли слугувати як зброєю, оскільки найчастіше їх знаходять в похованнях воїнів, так і використовуватися у побуті¹⁰

Бронзове окуття наконечника пояса (довжина – 60 мм, товщина – 2 мм) (рис. 5, 2) має трапецієподібну форму. Його нижній перснеподібний кінець закінчується видовженим виступом-язичком. Посередині наконечник прикрашений поперечними лініями. Збереглася бронзова заклепка, якою він прикріплювався до паска. Наконечники поясів часто трапляються у пшеворських похованнях зі зброєю. Вони, здебільшого, залізні. Бронзових набагато менше. Так, на пшеворських пам'ятках Сілезії станом на 1977 р. було знайдено 36 залізних¹¹ наконечників поясів і чотири – бронзових. Наконечник, аналогічний знайденому в с. Ілятка, був у похованні № 9 могильника в Крапковіцах, у комплексі якого також наявні фрагменти terra sigillata, що датується другою половиною II ст. – першою чвертю III ст., тобто фазою С1а¹² Подібний ремінний наконечник, правда, залізний, перебував у пшеворському похованні, знайденому в с. Аркадіївці, розташованому неподалік Ілятки на протилежному березі р. Південний Буг¹³.

Фрагмент однобічного трискладового рогового гребеня (рис. 5, 4) (розмірами 26 x 16 мм) має низьку напівовальну спинку та платівки з обламаними зубцями. Зберігся один із залізних цвяшків, які скріплювали спинку та платівки. У римський час гребені були в широкому вжитку у варварського населення Європи. Вони є характерними побутовими предметами у культурах германського світу, які часто трапляються як у жіночих, так і чоловічих похованнях пшеворської культури, оскільки германські воїни носили зачіски з довгим волоссям. У пшеворських похованнях однобічні трискладові рогові гребені зустрічаються в датованих комплексах фази С1¹⁴.

Два залізні цвяхи (рис. 5, 5, 6), які, вочевидь, слугували для кріплення умбона або держака на щиті, мали довжину 16 мм та 21 мм, при діаметрі шляпок відповідно – 7 мм та 5,3 мм. Приналежність до поховання ще одного залізного цвяха (рис. 5, 7) (довжина – 29 мм, діаметр шляпки – 10 мм) викликає сумніви. Подібні цвяхи використовуються для кріплення сучасних кінських підков. До того ж, поки що немає надійних даних про те, що в римський час коней підковували.

Окуття у вигляді покрученої від перебування у сильному вогні бронзової смужки (ширина – 14 мм, товщина – 0,5 мм) із попарними цвяхами-заклепками збереглася у трьох фрагментах (рис. 6). Його призначення визначити неможливо.

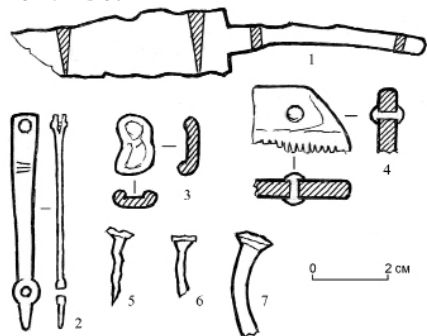

Рис. 5

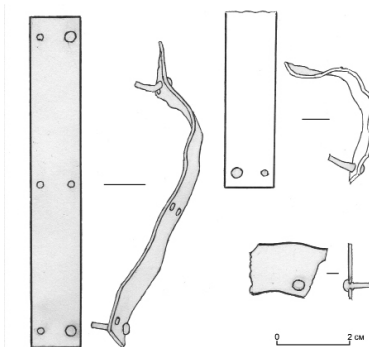

Рис. 6

9 Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. – Kraków, 1995. – S. 37–39; Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – Tabl. II, 1–7.

10 Śmiszko M. Op. cit. – Tabl. III, 6, 22, 26, 28, 29; Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // Mat. Star. i Wcz. – T. 4. – 1977. – S. 92, 93; Tabl. XLIX, 2, LIII, 9, LIV, 1.

11 Godłowski K. Materiały do poznania... – S. 36.

12 Godłowski K. Materiały do poznania... – Tabl. XXIII, 4, 5.

13 Михайловський Я. Нова знахідка пшеворського поховання зі зброєю на Хмельниччині // OIUM-IV. – К., 2014. – С. 133–135.

14 Godłowski K. Materiały do poznania... – S. 51; Godłowski K. Kultura przeworska... – S. 77.

Серед речей, знайдених у похованні, виявлено перепалений фрагмент ліпної біконічної миски (рис. 1) з потовченими вінцями і високо розташованим ребром. Подібний посуд відомий на пшеворських пам'ятках¹⁵. У засипці могили, під час додаткового обстеження, знайдено шматок свинцю розмірами 18 x 10–12 x 7 мм. Його призначення невідоме.

Отже, поховання, виявлене в Ілятці, є типовим для пшеворських старожитностей. Поховальний обряд та знайдені у похованні речі мають численні аналогії на пам'ятках пшеворської культури, що були знайдені на території Польщі та Західної України. Форма умбона та наконечника списа, фрагмент гребеня дають змогу визначити час цього поховання фазою С1а пізньоримського часу (150–220 рр. н. е.), на який припала чергова хвиля пшеворської міграції, що сягала Західних областей України¹⁶.

Поховання в Ілятці входить до східної групи пшеворських пам'яток в Україні, перша з яких наприкінці XIX ст. була відкрита у Великій Тернаві (нині – с. Тернова Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.)¹⁷. У похованні були знайдені меч, умбон та остроги. На початку минулого століття виявлене багате пшеворське поховання в Громівці з римським інкрустованим мечем, фрагментами піхов, умбоном, списом, острогами, дужкою та оковками відра¹⁸. Кілька років тому знайдене вже згадуване поховання в Аркадіївцях, у якому перебував умбон та руків'я щита, дві остроги, наконечник списа, наконечник пояса, залізні деталі відра тощо¹⁹. Ілятка нині є найбільш східною з відомих пам'яток пшеворської культури. Вочевидь, ця група пам'яток, відкритих на території Поділля, засвідчує східний напрямок міграційного руху пшеворських племен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Biborski M.* Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich / *M. Biborski* // *Superiores Barbari / Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*. Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński. – Krakow, 2000. – S. 49–80.
2. *Dąbrowska T., Godłowski K.* Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie / *T. Dąbrowska, K. Godłowski* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne*. – Kraków, 1970. – Z. 12. – S. 77–101.
3. *Dąbrowska T.* Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich / *T. Dąbrowska* // *Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*. – 1973. – T. II. – S. 210–220.
4. *Godłowski K.* Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku / *K. Godłowski* // *Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*. – T. 4. – 1977. – S. 7–238.
5. *Godłowski K.* Kultura przeworska / *K. Godłowski* // *Prahistoria ziem polskich*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1981. – T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. – S. 57–135.
6. *Ilkjær J.* Illerup Ådal / *J. Ilkjær* // *Die Lanzen und Speere (Jutland archaeological society publications, v. 1 & 2)*. – Århus: Jysk Arkæologisk Selskab, 1990. – 404 p.
7. *Kaczanowski P.* Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego / *P. Kaczanowski*; Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Uniwersytet Jagielloński. – Kraków, 1995. – 75 s.
8. *Liana T.* Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej / *T. Liana* // *Wiadomości Archeologiczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*. – 1968. – XXXIII. – Z. 3–4. – S. 383–385.
9. *Śmiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / *M. Śmiszko*. – Lwów, 1932 (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2. Tom 9. Zesz. 2). – 193 s.
10. *Захар'єв В.* Знахідка з-під с. Ілятка у межириччі південного Бугу та Ікви – найсхідніше на сьогодні поховання пшеворської культури України (попередня публікація матеріалів) / *В. Захар'єв* // *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції* / [редкол.: *О. О. Заремба* (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 80–82.
11. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / *Д. Н. Козак*. – Київ: Наукова думка, 1984. – 96 с.
12. *Козак Д. Н., Прищепя Б. А.* Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині / *Д. Н. Козак, Б. А. Прищепя* // *Археологія*. – 1999. – № 4. – С. 153–161.

15 *Godłowski K.* Materiały do poznania... – S. 133, Tabl. XLVIII, 2.

16 *Śmiszko M.* Op. Cit.; *Dąbrowska T.* Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich // *Mat. Star. i Wcz.* – 1973. – T. II. – S. 210–220.

17 *Спицын А.* Памятники латенской культуры в России // *ИАК*. – 1904. – Вып. 12. – С. 83–85.

18 *Dąbrowska T.* Grob kultury przeworskiej... – S. 77–101.

19 *Михайловський Я.* Вказ. праця. – С. 133–135.

13. Михайловський Я. Нова знахідка пшеворського поховання зі зброєю на Хмельниччині / Я. Михайловський / ОІУМ–ІV. Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова. – Київ: Інститут археології НАН України, Інститут історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 133–135.

14. Мончинська М. Страх перед умершими у германцев в IV–VII вв. н. э. (на основани так называемых погребений специфического обряда) / М. Мончинська // Stratum+Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург; Кишинев, 1997. – С. 207–213.

15. Радюш О. А., Скворцов К. Н. Находки деталей щитов в ареале самбийско-натангийской культуры / О. А. Радюш, К. Н. Скворцов // Germania–Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов. – Калининград, 2008. – С. 122–157.

16. Спицын А. Памятники латенской культуры в России / А. Спицын // Известия Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург. – 1904. – Вып. 12. – С. 78–86.

REFERENCES

Zakhariev V. Znakhidka z-pid s. Iliatka u mezhyrichchi pivdennoho Buhu ta Ikvy – naiskhidnishe na sohodni pokhovannia pshevorskoї kultury Ukrainy (poperednia publikatsiia materialiv) / V. Zakhariev // Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv. Kamianets-Podilskyi, 2017, s. 80–82.

Kozak D. N. Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovii ta Zakhidnomu Pobuzhzhii. Kyiv: Naukova dumka, 1984, 96 pp.

Kozak D., Pryshchepa B. Nova pamiatka pshevorskoї kultury na Volyni. Arkheolohiia, 1999, # 4, pp. 153–161.

Mykhailovskyi Y. Nova znakhidka pshevorskoho pokhovannia zi zbroieiu na Khmelnychchyni. ОІУМ–ІV. Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, Instytut istorychnoi osvity NPU im. M. P. Drahomanova, 2014, pp. 133–135.

Spytsin A. Pamiatniki latenskoy kultury v Rossii. Yzvestyia Ymperatorskoi Arkheolohycheskoi Komyssey, Sankt-Peterburh, 1904, Vyp. 12, pp. 78–86.

Radyush O. A., Skvortsov K. N. Nakhodki detaley shchitov v areale sambiysko-natangiyskoy kul'tury / O. A. Radyush, K. N. Skvortsov // Germania–Sarmatia. Drevnosti Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy epokhi rimskogo vliyaniya i pereseleniya narodov. Kaliningrad, 2008, s. 122–157.

Список скорочень:

ИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург.

Mat. Star. i Wcz. – Materialy Starożytnie i Wczesnosredniowieczne, Warszawa

MZP – Materialy Zachodniopomorskie, Szczecin

PZP – Prahistoria ziem polskich Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdańsk

WA – Wiadomości Archeologiczne, Warszawa